

'आदिवासी समुदायातील मानवाधिकार हननाच्या समस्येचे
समाजशास्त्रीय अध्ययन'

(विशेष संदर्भ – अमरावती जिल्हा)

विद्यापीठ अनुदान आयोग, दिल्ली द्वारा पुरस्कृत
समाजशास्त्र विषयासाठी प्रस्तुत केल्या जाणाऱ्या लघुशोध
प्रकल्पाचा सारांश

– संशोधक –

डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ

(एम. ए. समाजशास्त्र, हिन्दी, राज्यशास्त्र, एम. फिल; बी. एड; नेट, पीएच. डी.)
साहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

– संशोधन केंद्र –

सीताबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
WESTERN REGIONAL OFFICE
GANESHKHIND, PUNE – 411007

Summary of the Minor Research Project

Name of Principal Investigator	-	Dr. SUNIL PRALHAD GAYGOL
Dept. & Name of the College	-	Dept. of SOCIOLOGY Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola
UGC approval No. & Date	-	F.23-1851/14(General/145(WRO)XII Plan, Dt. 16.03.17
Title of the Research Project	-	‘Adivasi Samudayatil Manavadhikar Hannachy Samasyeche Samajshastriya Adhayan’

‘आदिवासी समुदायातील मानवाधिकार हननाच्या समस्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन’
(विशेष संदर्भ – अमरावती जिल्हा)

SUMMARY (सारांश)

प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगत असतांना काही गोष्टी मिळविण्याचा अधिकार असतो आणि या अधिकारांना इतरांनी मान्यता दिलेली असते. सर्वसामान्यतः व्यक्तीला जगण्यासाठी व व्यक्तिमत्व विकासासाठी ज्या अधिकारांची आवश्यकता असते, त्याला मानवाधिकार म्हणतात. हे अधिकार व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झाल्यामुळे ते हिरावून घेण्याचा अधिकार कोणालाही नसतो. प्रत्येक व्यक्ती जन्माने स्वातंत्र असतो त्यामुळे त्यावर बंधने लादणे योग्य नाही. तरीही प्रत्येकच समाजात व्यक्तीच्या जन्मानंतर अनेक प्रकारची बंधने लादली जातात व नैसर्गिक हक्कांपासून काही व्यक्तींना वंचित ठेवण्यात येते. जगात सर्वच देशांमध्ये आदिवासी व्यक्तींच्या अधिकारांचे हनन होत असतांना दिसते. प्रत्येक राज्याचे हे कर्तव्य आहे की, आदिवासी समुदायातील व्यक्तींच्या विकासाला पोषक परिस्थिती व अनुकूल वातावरण निर्माण करून विकासाची समान संधी त्यांना उपलब्ध करून द्यावी. आदिवासी समुदाय हा प्रत्येक समाजातील संस्कृतीचा मूलभूत आधार स्तंभ होय. त्यामुळे आदिवासींचे जतन करणे, विकास करणे आणि संरक्षण करणे हे आमचे आद्य कर्तव्य होय.

भारतात आफ्रिकेनंतर सगळ्यात जास्त आदिवासी व्यक्ती आढळतात. भारतात ५५० च्या वरती आदिवासी जमाती आहेत. भारतातील आदिवासींच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८० टक्के व्यक्ती दुर्मिळ क्षेत्रात, जंगलात, रानावनात, पहाडात राहतात. ज्याठिकाणी प्राथमिक सुविधांचा आज सुध्दा अभाव आहे. पर्यायाने हे व्यक्ती अन्य समुदायाच्या तुलनेत सामाजिक—आर्थिक प्रगती करू शकलेले नाहीत. आदिवासी समुदाया पर्यंत साधे रस्ते, संचाराचे साधन, रोजगाराचे साधने, कायदे, नियम, आधुनिक तंत्रज्ञान, विकासात्मक कार्यक्रम, कल्याणकारी योजना पोहचू शकलेल्या नाहीत. हीच परिस्थिती जवळपास भारतातील सर्वच आदिवासी जमातींची असलेली आढळून येते. याला अपवाद महाराष्ट्रातला आदिवासी सुध्दा नाही. महाराष्ट्रात ४७ प्रकारच्या आदिवासी जमाती आढळतात. राज्यातील सर्वच आदिवासी समुदायात काही वेगळ्या समस्या असल्या तरी जवळपास आदिवासींच्या समस्या या मानवाधिकाराच्या उल्लंघनामुळेच निर्माण झाल्याचे निदर्शनास येते. अमरावती जिल्ह्यातील कोरकू, राजगोंड, पारधी, निहाल, मवासी, भिल्ल इत्यादी सर्व आदिवासी जमातींमध्ये जवळपास समान अशाच समस्या जसे — सामाजिक भेदभाव, आरोग्याच्या समस्या, अंधश्रद्धा, वेठबिगारी, कुपोषण, सांस्कृतिक भेदभाव, बोली भाषेचा न्हास, निरक्षरता, बेरोजगारी, दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा इत्यादी समस्या असून या समस्यांचे मूळ आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघनच होय. त्यामुळे आदिवासी समुदायाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याकरिता, त्यांच्या समस्या दूर करण्याकरिता सर्वप्रथम त्यांच्या मानवाधिकारांचे संरक्षण होणे गरजेचे आहे व त्याकरिताच संशोधकांनी आदिवासींच्या मानवाधिकारांचे शास्त्रीय पध्दतीने अध्ययन करून त्यावर उपाययोजना सुचविण्याकरिता 'आदिवासी समुदायातील मानवाधिकार हननाच्या समस्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन' (विशेष संदर्भ — अमरावती जिल्हा) हा विषय लघु शोध प्रकल्पा करिता निवडलेला आहे.

भारतीय संस्कृतिचा मूलाधार आदिवासी समुदाय असतांना सुध्दा सर्वदूर आदिवासींच्या मानवाधिकारांचे हनन होतांना दिसून येते. आदिवासी समुदायात आजपर्यंत ज्या विविध प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्याचे मूळ कारण म्हणजे आदिवासींच्या नैसर्गिक अधिकारांचे हनन होय. भारतातील आदिवासींच्या मानवाधिकाराच्या दमनाला प्रदिर्घ असा इतिहास असून याची पायेमुळे फार खोलवर रुजलेली आहेत. भारतात ब्रिटिशांच्या आगमनानंतरच या समुदायात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्यात. इंग्रजांनी आपल्या फायद्यासाठी आदिवासींचा वापर करून घेतला. इंग्रजांनी आदिवासींची नैसर्गिक शेती, मूळचा धर्म, मूळची संस्कृती, पारंपारिक उत्पादनाची साधने, जंगलातील फळबागांचे ठेके यावर प्रघात करून त्यांचे शोषण केले. अर्थातच आदिवासी व्यक्तित्वाच्या मानवाधिकार हननाला ब्रिटिश कालखंडापासूनच सुरुवात झालेली दिसते.

स्वातंत्र्यानंतर भारतात लोकशाही राज्य प्रस्थापित झाले. सर्वांना समान न्याय मिळावा यासाठी संविधानात विशेष तरतुदी, कल्याणकारी कार्यक्रम तसेच जागतिक व राष्ट्रीय स्तरावर मानवाधिकार आयोगाची स्थापना करण्यात आली. परंतु भारतातील आदिवासी शोषणाची, दमनाची आणि मानवी हक्क उल्लंघनाची प्रकिया सतत सुरुच

असल्याचे दिसते. आज भारतातील जंगल अधिकारी, पोलीस, राजकीय व्यक्ती, प्रशासकीय अधिकारी, ठेकेदार, जमीनदार, मोठे शेतकरी या सभ्य म्हणवून घेणाऱ्या समुदायातील लोकांनी आदिवासींच्या मानवाधिकाराला तडा देवून त्यांचे आर्थिक, शारिरीक, मानसिक शोषण केल्याचे स्पष्ट होते. पर्यायाने या समुदायातील व्यक्तिका अपेक्षित विकास न होता याठिकाणी नवनवीन समस्या उदयास येत असतांना दिसतात. आदिवासी समुदायाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याकरिता सर्वप्रथम त्यांच्या मानवाधिकारांचे संरक्षण होणे गरजेचे आहे व त्याकरिताच संशोधकांनी आदिवासींच्या मानवाधिकारांचे शास्त्रीय पध्दतीने अध्ययन करण्याकरिता आणि त्यावर उपाय सुचविण्याकरिता प्रस्तुत लघु शोध प्रकल्पाची निवड केलेली आहे.

संशोधकाने लघु शोध प्रकल्पाकरिता 'आदिवासी समुदायातील मानवाधिकार हननाच्या समस्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन' या विषयाची निवड केल्यानंतर या समस्येची शास्त्रीय पध्दतीने कारणमिमांसा केलेली आहे. प्रस्तुत संशोधनात अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासींच्या मानवाधिकारांचे अध्ययन करण्याकरिता संशोधकाने मुलाखत—अनुसूचीद्वारे तथ्यांचे संकलन करून सांख्यिकीय पध्दती द्वारे विश्लेषण व निर्वचन केलेले आहे. आदिवासी समुदायाच्या मानवाधिकाराची स्थिती समजून घेण्याकरिता गैरआदिवासीं बरोबर त्यांची तुलना करून विश्लेषणात्मक अध्ययन याठिकाणी करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर सुरुवातील मांडलेल्या उपकल्पना तपासून आणि ठरविलेल्या उद्दिष्टांची प्राप्ती करून शास्त्रीय पध्दतीने निष्कर्ष प्रस्तुत केले आहेत. निष्कर्षाची वारंवार पडताळणी घेऊनच सिध्दांत निर्मिती करण्यात आली आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा सार व निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहे —

अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासींच्या मानवाधिकार हननाच्या समस्येचे अध्ययन करतांना संशोधकाने लघु शोध प्रकल्पात एकूण आठ प्रकरणांची बांधणी केलेली आहे, या प्रकरणांचा सार पुढीलप्रमाणे —
प्रकरण पहिले —

प्रस्तुत लघु शोध प्रकल्पाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये संशोधन विषयाचे स्वरूप लक्षात घेता याठिकाणी भारतातील व महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या लोकसंख्येचे वर्गिकरण केलेले आहे. प्राचीन काळापासून आदिवासींच्या मानवाधिकारांचे हनन व त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा आढावा या ठिकाणी घेण्यात आला आहे. परिस्थितीनुसार आदिवासींच्या समस्यांचे स्वरूप व तीव्रता कशा पध्दतीने बदलली आहे याचे विश्लेषण केलेले आहे. अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासी जास्त करून दुर्मीळ क्षेत्रात राहत असल्याने त्यांच्या समस्या व शोषणाचे स्वरूप वेगळे असल्याचे याठिकाणी स्पष्ट करण्यात आले आहे. अमरावती जिल्ह्याचे भौगोलिक व लोकसंख्यात्मक वर्गिकरण करून त्याचा आदिवासी जीवनावर प्रभाव व कार्यकारणभाव स्पष्ट करण्यात आला आहे. अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासींच्या समस्येला कोणकोणते घटक कारणीभूत आहेत तसेच त्यांच्या मानवाधिकारांचे हनन कोणकोणते घटक सतत करीत असतात याचे विश्लेषण या प्रकरणात करण्यात आले आहे. व्यक्ती जीवनातील मानवाधिकाराची भूमिका सुध्दा याठिकाणी विशद करण्यात आली आहे. भारतात स्वातंत्रपूर्व कालखंड आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

यामध्ये आदिवासींच्या हक्कांचे कशापध्दतीने हनन करण्यात आले याचा आढावा याठिकाणी घेण्यात आला आहे. संशोधनाचा सैध्दांतिक आधार म्हणून कार्ल मार्क्सच्या शोषण व वर्गसंघर्ष सिध्दांताचे विस्तृत विवेचन याठिकाणी करण्यात आले आहे. याच प्रकरणात संशोधनाची वैशिष्ट्ये, संशोधनाचा आंतरशास्त्रीय संबंध, संशोधनाचा राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय दर्जा, लघु शोध प्रकल्पाची उद्दिष्ट्ये आणि संशोधकाला मार्गदर्शक अशा उपकल्पनांची निर्मिती करण्यात आली आहे. संशोधन विषयाच्या व्याप्तीत अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासींच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक, राजकीय, आरोग्यविषयक अधिकारांच्या हननाचा समावेश याठिकाणी करण्यात आला आहे.

प्रकरण दुसरे –

लघु शोध प्रकल्पाच्या या दुसऱ्या प्रकरणात 'आदिवासी समुदायातील मानवाधिकार हननाच्या समस्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन' या विषयावरील शोध कार्य करतांना अध्ययन विषयाच्या शिर्षकामध्ये आलेले शब्द विशिष्ट अर्थाने युक्त अशा मूर्त आणि अमूर्त संकल्पना होत. 'विविध तथ्यांचे सारस्वरूपात वर्णन ज्या शब्दांद्वारे करण्यात येते त्याला संकल्पना असे म्हणतात.' थोडक्यात, संकल्पना ही एखाद्या अवस्थेचा, घटनेचा संक्षिप्त परिचय करून देते हा संक्षिप्त परिचय भावी विचारांना व अभ्यासकाला चालना देतो. त्यामुळेच संशोधनाशी संबंधित संकल्पनांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक असते की, ज्यामुळे अध्ययन विषयाशी संबंधित ज्ञानात वृद्धी होते. या प्रकरणात अध्ययन विषयाच्या शिर्षकामध्ये आलेल्या शब्दांचे आणि संशोधन विषयाशी संबंधित संकल्पनांचे स्पष्टीकरण जसे – आदिवासी, मानवाधिकार, समुदाय, मानवाधिकार हनन, सामाजिक समस्या अशा या सर्व संकल्पनांचे स्पष्टीकरण या प्रकरणात करण्यात आले आहे.

प्रकरण तिसरे –

संशोधनाच्या या तिसऱ्या प्रकरणात 'संशोधन साहित्याचे सिंहावलकोन' करण्यात आले आहे. तथ्य संकलनाच्या द्वितीय स्रोताअंतर्गत प्रकाशित माहितीचा या ठिकाणी आढावा घेण्यात आला आहे. भारतातील व महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या अध्ययना संदर्भात, अमरावती जिल्हा व त्यामधील आदिवासी संदर्भात, जागतिक व राष्ट्रीय मानवाधिकारा संदर्भात, आदिवासींच्या समस्या संदर्भात, आदिवासींच्या कायद्या संदर्भात, आदिवासी कल्याणकारी कार्यक्रमा संदर्भात तसेच आदिवासींच्या पारंपारिक व आधुनिक जीवन शैली संदर्भात आजपर्यंत जे संशोधनकार्य, पुस्तके, जर्नल, शासकीय अहवाल प्रकाशित झाले आहेत त्यांचे याठिकाणी सिंहावलोकन करण्यात आले आहे.

प्रकरण चवथे –

या प्रकरणात संशोधन पध्दतीशास्त्र व आराखड्याचे वर्णन करण्यात आले आहे. 'शास्त्रीय संशोधनाची रूपरेषा निश्चित करणे म्हणजेच संशोधनाचा आराखडा होय.' कोणतेही संशोधन कार्य शास्त्रीय पध्दतीने आणि ठराविक वेळेत करण्याकरिता त्या कार्याचे प्रथम वस्तुनिष्ठ नियोजन करणे आवश्यक असते. प्रस्तुत लघु शोध

प्रकल्पाच्या अध्ययनाचे क्षेत्र अमरावती जिल्हा असून धारणी व चिखलदरा तालुक्यातील आदिवासींचे मानवाधिकार ही विषयाची व्याप्ती ठरविण्यात आलेली आहे. आदिवासींच्या मानवाधिकारांचे तुलनात्मक अध्ययन करता यावे म्हणून धारणी व चिखलदरा तालुक्यातील १०० आदिवासी कुटुंबांची आणि ५० गैरआदिवासी कुटुंबांची निवड संभाव्य नमुना निवड पध्दतीच्या लॉटरी या प्रकाराद्वारे करण्यात आली आहे. संशोधकाने क्षेत्रकार्य अभ्यास पध्दतीचा वापर करून मुलाखत—अनुसूची व्दारे या नमुन्यांकडून मानवाधिकार विषयक तथ्य संकलन केले आहे. तसेच द्वितीयक स्रोतांतर्गत मानवाधिकार व आदिवासी समुदायाशी संबंधित संशोधन अहवाल, पुस्तके, मासिके, जर्नल, वार्षिक अंक, वर्तमान पत्रे आणि प्रशासकीय दस्तावेज इत्यादिंचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक व द्वितीय स्रोतांद्वारे प्राप्त तथ्यांना सांख्यिकीय पध्दती ज्यामध्ये तथ्यांचे संपादन, संकेतन, वर्गीकरण आणि सारणीयन करून आणि संगणकाच्या सहाय्याने तथ्यांना मात्रात्मक रूप देण्यात आले आहे. आदिवासींच्या मानवाधिकार हननाच्या समस्येचा अभ्यास करतांना संशोधकाला कोणकोणत्या अडचणींचा सामना करावा लागला याचा उल्लेख याठिकाणी करण्यात आला आहे.

प्रकरण पाचवे —

संशोधनाच्या प्रकरण पाच मध्ये एकत्रित केलेल्या तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन करण्यात आले आहे. वैज्ञानिक संशोधनाची प्रक्रिया केवळ तथ्यसंकलन, त्याचे वर्गीकरण व सारणीयन एवढ्यानेच संपत नाही, तर त्या तथ्यांचे उचित विश्लेषण व निर्वचन करून या आधारावर नियमांचे प्रतिपादन करावे लागते. नवे नियम शोधने आणि जुने नियम व संकल्पना यांची पुनर्परीक्षा करणे यासाठी वैज्ञानिक विश्लेषणाची गरज असते. थोडक्यात संशोधन करतांना केवळ तथ्यांचा पहाड एकत्रित करून चालत नाही तर एकत्रित केलेल्या तथ्यांना सुव्यवस्थित रूप देऊन विश्लेषण करणे आवश्यक असते. यासाठी प्रस्तुत लघु शोध प्रकल्पाच्या या प्रकरणात सारण्यांचा प्रयोग करून आदिवासी व गैरआदिवासी यांचे तुलनात्मक अध्ययन करून दोन्ही समुदायातील मानवाधिकाराची स्थिती दर्शविण्यात आली आहे. आदिवासी व गैरआदिवासी कुटुंबांकडून प्राप्त तथ्यांच्या आधारावर विश्लेषण व निर्वचन पुढील मुद्द्यांच्या आधारे करण्यात आले आहे —

- ५.१) उत्तरदात्यांच्या वैयक्तिक माहितीचे विश्लेषण
- ५.२) उत्तरदात्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकारांचे विश्लेषण
- ५.३) उत्तरदात्यांच्या शैक्षणिक अधिकारांची स्थिती
- ५.४) उत्तरदात्यांच्या आर्थिक अधिकारांची स्थिती
- ५.५) उत्तरदात्यांची आरोग्य व आहार विषयक अधिकारांची माहिती
- ५.६) उत्तरदात्यांच्या राजकीय अधिकारांची स्थिती
- ५.७) उत्तरदात्यांच्या मानवाधिकार विषयक जाणिव—जागृतीची स्थिती

प्रकरण सहावे —

प्रस्तुत लघु शोध प्रकल्पाच्या सहाव्या प्रकरणात उपकल्पनांचे परीक्षण व विषयाची सैद्धांतिक बांधणी करण्यात आली आहे. या ठिकाणी प्रकरण एक मध्ये संशोधनाचा आधार म्हणून किंवा दिशा म्हणून जे विचार, कामचलावू विधान गृहीत धरले होते त्या सर्व विधानांची सत्यता प्रकरण पाच मध्ये मांडलेल्या सारण्या, वर्गीकरण आणि तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचना द्वारे तपासून सुरुवातीला मांडलेला विचार सिद्धांत म्हणून प्रस्थापित करण्यात आला आहे. प्रस्तुत अध्ययनाचे निष्कर्ष विविध संशोधकांच्या, विचारवंतांच्या अध्ययनाशी बहुतांशी मिळते—जुळते असल्यामुळे या सर्व उपकल्पना सिद्धांत म्हणून प्रस्थापित होतात. त्याचबरोबर प्रकरण एक मध्ये निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांची परिपूर्तता झाली का नाही हे येथे तपासून बघण्यात आले आहे. कार्ल मार्क्स यांच्या 'वर्गसंग्रह' या सिद्धांतातील विचार, दृष्टिकोन व कारणे यांचा ही तुलनात्मक विचार करून या ठिकाणी विषयाची सैद्धांतिक मांडणी करण्यात आली आहे. याच प्रकरणात प्रस्तुत संशोधनाचे समुदायाकरिता असणारे योगदान ही स्पष्ट करण्यात आले आहे.

प्रकरण सातवे —

प्रस्तुत लघु शोध प्रकल्पाच्या सातव्या प्रकरणाचे 'संशोधनाचा सार' व 'निष्कर्ष' असे दोन भागात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासींच्या मानवाधिकार हननाच्या समस्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करतांना लघु शोध प्रबंधात एकूण आठ प्रकरणांची बांधणी करण्यात आली आहे. या आठही प्रकरणांचे संक्षिप्त वर्णन अर्थात सारांश या प्रकरणाच्या पहिल्या भागात देण्यात आला आहे. तर दुसऱ्या भागात तथ्य संकलनाच्या आधारावरून जे विश्लेषण व निर्वचन करण्यात आले आहे, त्या आधारावर या ठिकाणी काही ठळक निष्कर्ष काढण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे —

लघु शोध प्रकल्पाचे ठळक निष्कर्ष :-

१. अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायात निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त असल्याचे तालिका क्र. ५.१-४ वरून स्पष्ट होते. परिणामतः आदिवासींच्या शोषणास गैरआदिवासींपेक्षा जास्त वाव मिळतो. निरक्षरतेचे प्रमाण आदिवासींमध्ये जास्त असल्याने त्यांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन ही जास्त होते.
२. आदिवासी उत्तरदात्यांच्या घराजवळ मूलभूत सुविधांचे प्रमाण अतिशय कमी आणि निम्न असल्याचे तालिका क्र. ५.१-५ दर्शविते व त्यामुळेच त्यांचे दुष्परिणाम आदिवासींच्या आरोग्यावर होतांना दिसतात.
३. अमरावती जिल्ह्यातील ३० टक्के आदिवासींच्या दैनंदिन मूलभूत गरजांची पूर्तता होत नसल्याने त्यांचे दुष्परिणाम त्यांना भोगावे लागत आहेत.
४. लिंगभेदभाव करणे मानवाधिकारा विरोधात असतांना देखील अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायात २६ टक्के लिंग भेदभाव होतात व त्यांचे दुष्परिणाम आदिवासी महिलांना भोगावे लागतात.

५. अनेक आदिवासी कुटुंबात व्यक्तिच्या विचार स्वातंत्र्य व मताला पूर्णपणे वाव मिळत नसल्याने त्यांची प्रगती होत नाही, म्हणजेच हे मानवाधिकाराच्या कलम १९ चे उल्लंघन होय.
६. अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासी क्षेत्रात आरोग्याच्या सुविधा कमी असल्याने आदिवासींच्या आरोग्य विषयक अधिकारांचे हनन जास्त होत असतांना दिसते.
७. आदिवासी क्षेत्रात व्यक्तिमत्व विकासाच्या संधी कमी असल्याकारणाने आदिवासींना आपला सर्वांगिन विकास साधता येत नाही ही बाब तालिका क्र. ५.१-१० स्पष्ट होते.
८. आदिवासींना सामाजिक सुरक्षेचा लाभ तुलनेने गैरआदिवासींपेक्षा कमी प्रमाणात मिळत असल्याने त्यांच्या सामाजिक मानवाधिकाराचे शोषण जास्त होतांना दिसते.
९. आदिवासी क्षेत्रात आजही वैज्ञानिक प्रगतीचा लाभ पोहचलेला नाही पर्यायाने अन्य समुदायाच्या तुलनेत आदिवासी समुदायातील व्यक्तित्वाचा विकास झालेला नाही ही बाब तालिका क्र ५.१-९ वरून स्पष्ट होते. आदिवासींना वैज्ञानिक प्रगतीचा समान लाभ न मिळणे हे मानवाधिकाराच्या कलम २७ चे उल्लंघनच होय.
१०. आदिवासी क्षेत्रात दळनवळनाच्या सुविधा कमी असल्याचे तालिका क्र ५.१-११ दर्शविते. परिणामतः आदिवासींना आपले हक्क, कायदे व अधिकार माहित नाही तसेच शिक्षण व आरोग्याच्या सुविधा त्यांच्यापर्यंत पूर्णपणे पोहचलेल्या नाहीत.
११. आदिवासींच्या बोलीभाषेचे क्षेत्र सिमित असल्याचे तालिका क्र. ५.१-३ दर्शविते. परिणामतः आदिवासींचे अन्य समुदायातील व्यक्तित्बरोबर सामाजिक संबंधाचे क्षेत्र संकुचित असलेले दिसते.
१२. तालिका क्र. ५.२-१ नुसार ८८ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांना सांस्कृतिक अधिकाराची माहितीच नाही. आदिवासींना सांस्कृतिक अधिकाराच माहित नसल्याने त्यांचे दुष्परिणाम त्यांच्या संस्कृती संरक्षणावर होत असतांना दिसतात. अर्थात हे मानवाधिकाराच्या कलम २७ चे उल्लंघनच होय.
१३. आदिवासी व्यक्तित्बरोबर 'जमात-उपजमात' या आधारावर सामाजिक भेदभावाचे प्रमाण जास्त आहे. अशाप्रकारचे भेदभाव करणे म्हणजे जागतिक मानवाधिकाराच्या कलम ५ चे उल्लंघनच होय.
१४. आदिवासींना गैरआदिवासींच्या तुलनेत सार्वजनिक साधनांचा उपभोग कमी मिळत असल्याचे तालिका क्र ५.२-५ दर्शविते. त्यामुळे आदिवासी समुदायाचा अपेक्षित विकास झालेला दिसत नाही.
१५. धार्मिक विधी करतांना ३४ टक्के आदिवासींबरोबर भेदभाव होतात व हे जागतिक मानवाधिकाराच्या कलम १८ चे उल्लंघनच होय.
१६. जागतिक मानवाधिकाराच्या कलम २२ प्रमाणे, सामाजिक सुरक्षेचा अधिकार नागरिकास मिळाला आहे. परंतु तालिका क्र ५.२-७ नुसार लक्षात येते की, आजही ३८ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांना सामाजिक सुरक्षा प्राप्त होत नाही.
१७. आदिवासींच्या सामाजिक मानवाधिकाराचे उल्लंघन सावकार, नातेवाईक व अन्य जमातीचे व्यक्ती करीत असल्याचे तालिका क्र. ५.२-८ वरून स्पष्ट होते.

१८. आजही ३० टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांना सांस्कृतिक कार्यक्रमात भाग घेतांना भेदभावांना सामोरे जावे लागते व हे जागतिक मानवाधिकाराच्या कलम २७ (१) चे हननच होय.
१९. आजही ३९ टक्के आदिवासी व्यक्तींना विवाहाचा जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य प्राप्त झालेले नाही. अर्थात हे जागतिक मानवाधिकाराच्या कलम १६ चे उल्लंघनच होय.
२०. शैक्षणिक अधिकारांची माहिती ५२ टक्के आदिवासींना नसल्याने आदिवासींच्या शैक्षणिक हक्कांचे उल्लंघन जास्त होतांना दिसते.
२१. आजही आदिवासी क्षेत्रात शिक्षणाच्या संपूर्ण सुविधा उपलब्ध नसल्याने साक्षरतेचे प्रमाण गैरआदिवासीपेक्षा कमी आहे.
२२. तालिका क्र ५.३-३ नुसार, २२ टक्के आदिवासींच्या शैक्षणिक मानवाधिकारांचे उल्लंघन झाले असल्याने त्यांच्या बरोबर शैक्षणिक भेदभाव जास्त होतांना दिसतात.
२३. आदिवासी उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील ९२ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांच्या कुटुंबात एकही सदस्यानी तांत्रिक शिक्षण घेतलेले नसल्याने त्यांना व्यवसायाच्या नवनवीन संधी उपलब्ध होत नाही.
२४. तालिका क्र ५.३-९ नुसार, उत्तरदात्यांच्या क्षेत्रात उच्च शिक्षणाच्या सुविधा अतिशय कमी असल्याने आदिवासींमध्ये उच्च शिक्षणाचे प्रमाण अल्पच आहे.
२५. आदिवासी व्यक्तींचा प्रमुख व्यवसाय शेती व शेतमजुरी हाच आहे, या परंपरागत व्यवसायामुळे अनेक वेळा त्यांच्या दैनंदिन गरजांची पूर्तता होत नाही.
२६. आदिवासींना वर्षभर रोजगार प्राप्तीची हमी नसल्याने या समुदायात बेराजगारीचे प्रमाण जास्त आहे व हे जागतिक मानवाधिकाराच्या कलम २३ चे उल्लंघनच होय.
२७. आजही ३५ टक्के आदिवासींना त्यांची पात्रता व इच्छेनुसार काम मिळत नसल्याने त्यांच्यामध्ये 'परात्मता' निर्माण होत असल्याचे दिसते.
२८. आदिवासींना कामाचा योग्य मोबदला मिळत नसल्याने त्यांची आर्थिक प्रगती झालेली दिसत नाही.
२९. तालिका क्र ५.४-६ नुसार, आदिवासी काम करित असलेल्या ठिकाणी उपलब्ध सुख-सुविधांचे प्रमाण फारच कमी आहे व हे जागतिक मानवाधिकाराच्या कलम २४ चे हननच होय.
३०. आदिवासींच्या आर्थिक अधिकारांचे हनन करणाऱ्यांमध्ये ४४ टक्के सावकार, ३० टक्के व्यापारी, ०४ टक्के प्रशासकीय व्यक्ती तर ०२ टक्के अन्य व्यक्तींचा समावेश आहे.
३१. आदिवासी समुदायात कर्जबाजारीपणाचे प्रमाण जास्त आहे व कर्जबाजारीपणातून आर्थिक, शारीरिक व मानसिक शोषण होत असल्याचे तालिका क्र ५.४-९ दर्शविते.
३२. आजही ८२ टक्के आदिवासी कुटुंब दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगतात व त्याचे दूरगामी परिणाम त्यांच्या कुटुंबावर होत असतांना दिसतात.
३३. सालगडी प्रथा कायद्याने बंद असतांना देखील ३० टक्के आदिवासी आजही या प्रथेच्या माध्यमातून काम करतात व त्याठिकाणी त्यांचे आर्थिक, शारीरिक व मानसिक शोषण होतांना दिसते.

३४. तालिका क्र. ५.५-१ नुसार, ६५ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांना 'आरोग्य व आहार' विषयक अधिकारांची माहितीच नसल्याने त्यांच्या या अधिकारांचे हनन जास्त होतांना दिसते.
३५. आजही २६ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांच्या गावात एकही आरोग्य विषयक सुविधा उपलब्ध नाही. हे जागतिक मानवाधिकाराच्या कलम २५ (१) चे हननच होय.
३६. आदिवासी गर्भवती मातेला (५८ टक्के) 'सकस व समातोल आहार' प्राप्ती होत नाही व त्याचे दुष्परिणाम गर्भवती माता व नवजात शिशुंवर होतांना दिसतात.
३७. तालिका क्र ५.५-६ नुसार, आदिवासी समुदायात कुपोषणाचे प्रमाण जास्त आहे व कुपोषणामुळे अनेकदा बालमृत्यु व गर्भवती मातामृत्यु होतांना दिसतो.
३८. आदिवासी समुदाय परंपरागत आणि काही प्रमाणात अंधविश्वासू असल्याने आजही ३८ टक्के आदिवासी व्यक्ती आरोग्याच्या समस्या दूर करण्याकरिता भूमकाची मदत घेतात.
३९. आदिवासींना राजकीय अधिकाराची जाणिव नसल्याचे (६० टक्के) त्यांच्या राजकीय अधिकारांचे हनन गैरआदिवासींपेक्षा जास्त होत असतांना दिसते.
४०. आदिवासींना गावाचे समान प्रतिनिधित्व करण्याचा अधिकार नसल्याने (३५ टक्के) त्यांचा राजकीय सहभाग फारच कमी असल्याचे दिसते.
४१. तालिका क्र ५.६-५ नुसार, ३९ टक्के आदिवासींना संघटना स्थापन करण्याच्या अधिकार नाही व हे जागतिक मानवाधिकाराच्या कलम २० चे हननच होय.
४२. तालिका क्र ५.६-७ नुसार, आदिवासी सरकारी विकास कार्यक्रमांमध्ये सर्रास भ्रष्टाचार होतांना दिसतो त्यामुळे आदिवासींचा अपेक्षित विकास झालेला दिसत नाही.
४३. आदिवासींना नागरी सेवा समान पध्दतीने मिळण्याचे प्रमाण कमी (४८ टक्के) आहे. व हे जागतिक मानवाधिकाराच्या कलम २१ चे उल्लंघनच होय.
४४. आदिवासींना 'मानवाधिकार' विषयक संकल्पनेची माहिती/जनजागृती नसल्याने (६८ टक्के) आदिवासींच्या मानवाधिकारांचे उल्लंघन गैरआदिवासींपेक्षा जास्त होतांना दिसते.
४५. आदिवासी उत्तरदात्यांना 'आदिवासींचे मानवाधिकार' माहित नसल्याने (७१ टक्के) आदिवासींवरील अन्याय-अत्याचार वाढत असतांना दिसतो.
४६. आदिवासी क्षेत्रात 'मानवाधिकार' जनजागृती कार्यक्रम राबविले जात नसल्याने आदिवासींमध्ये मानवाधिकार विषयक जनजागृती कमी असल्याचे दिसते.
४७. आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणाऱ्या घटकांमध्ये ०५ टक्के नातेवाईक, २२ टक्के सावकार, १२ टक्के अन्य समुदायातील व्यक्ती, १६ टक्के प्रशासकीय व्यक्ती व १० टक्के राजकीय व्यक्ती आहेत.
४८. तालिका क्र ५.७-५ नुसार, आदिवासींच्या मानवाधिकारांचे उल्लंघन झाल्यास ७५ टक्के आदिवासी याविरुद्ध आवाज उठवित नाही. परिणामतः मानवाधिकार उल्लंघनाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

४९. 'अनुसूचित जाती व जमाती आयोग' संदर्भात माहिती ७८ टक्के आदिवासींना नसल्याने त्यांच्या वरील अन्याय—अत्याचार वाढत असल्याचे दिसते.
५०. 'प्रोटेक्शन ऑफ ह्युमन राईट्स अॅक्ट — १९९३' बाबत माहिती ८४ टक्के आदिवासींना नसल्याने आपल्यावरील अन्याय—अत्याचारा विरुद्ध ते लढू शकत नाहीत.
५१. 'केंद्रीय व राज्य मानवाधिकार आयोग' विषयक माहिती केवळ २० टक्के आदिवासींना असल्या कारणाने मानवाधिकार हनना विरुद्ध ते व्यक्ती दाद मागू शकत नाहीत.
५२. अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासी क्षेत्रात मानवाधिकार विषयक जागृती करण्यासाठी 'मानवाधिकार कार्यकर्ते' फारच कमी असल्याने या क्षेत्रात मानवाधिकार विषयक जनजागृती अत्यल्पच झालेली दिसते.

अशाप्रकारे लघु शोध प्रकल्पाच्या प्रकरण सातमध्ये शास्त्रीय पध्दतीने आणि सांख्यिकीय आधारावर संशोधनाचा सार आणि निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. या शोध कार्याच्या निष्कर्षातून अमरावती जिल्ह्यातील आदिवासींच्या मानवाधिकाराची स्थिती स्पष्ट होते. आदिवासी आणि गैरआदिवासी एकाच भागात राहत असतांना सुद्धा गैरआदिवासींपेक्षा आदिवासींच्या मानवाधिकारांचे हनन जास्त होत असल्याचे दिसते. त्यामुळे आदिवासी समुदायातील मानवी हक्कांच्या हननाचे स्वरूप, हनन करणारे घटक, हननातून निर्माण होणाऱ्या समस्या याबाबत शास्त्रीय माहिती याठिकाणी प्राप्त होते. प्रस्तुत अध्ययनातून प्राप्त झालेले वरील निष्कर्ष हे आजपर्यंत आदिवासी आणि मानवाधिकार यांचा शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांच्या विचारांशी मिळते—जुळते असल्याने या निष्कर्षांचे सामान्यीकरण होते व हे निष्कर्ष सिध्दांत रूपात अस्तित्वात येतात.

प्रकरण आठ —

लघु शोध प्रकल्पाच्या शेवटच्या आठव्या प्रकरणात आदिवासी समुदायातील मानवाधिकार हननाच्या समस्येला आळा घालण्यासाठी उपाय सुचविण्यात आले आहे. आदिवासींचे हक्क कोणते, त्याचे जतन कसे करावे, त्याविरुद्ध आवाज कसा उचलावा या संदर्भात संशोधकाने शास्त्रीय आणि सांख्यिकीय विश्लेषणावरून अनेकविध शास्त्रीय आणि व्यावहारिक शिफारसी करण्यात आल्या आहेत.

— संशोधक —

डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ

साहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला